

דתישבו

פרשת שמות, תש"פ, מספר 1352

הרקע ההיסטורי של גלות מצרים

חגי בן-ארצי

מיחסים חמים המבוססים על שיתוף והשתלבות, למערכת של דיכוי, השפלה, עבדות ולבסוף אפילו השמדה. מדוע "נתחדשו גזרותיו" של אותו מלך חדש? וכן, מה היה האינטרס המצרי בשעבודם של בני-ישראל "בְּעֶבְדָּה קָשָׁה בְּחֶמֶר וּבְלִבָּיִם וּבְכָל עֲבָדָה בְּשָׂדֵה אֶת כָּל עֲבָדְתָם אֲשֶׁר עֲבָדוּ בָּהֶם בְּפָרֹךְ" (שמ' א:יד)?

אלה הן השאלות הגדולות, אך בסיפורי גלות מצרים שבתורה ישנן עוד עשרות רבות של שאלות היסטוריות, שכל הפרשנים מתקשים לענות עליהן. מסתבר שהארכיאולוגיה המצרית נותנת תשובה ברורה למדי לכל השאלות. הרקע לסיפורי התורה על גלות מצרים בשני חלקיה – שלטון יוסף מצד אחד והעבדות וההשמדה מצד שני – הוא שלטון ההיקסוס במצרים וסילוקו ע"י יעחמס הראשון, מייסד השושלת ה-18. בשנת 1720 לפני הספירה פלשו למצרים שבטים שמיים שהגיעו מאזור מסופוטמיה (ארם נהריים), והשתלטו עליה לתקופה של כ-150 שנה, עד 1570 לפנה"ס. את הפולשים כינו המצרים: "ההיקסוס", שפירושו במצרית: "המושלים הזרים". עוצמתם הצבאית של ההיקסוס הייתה בנשק חדש שהביאו איתם, הסוס והרכב, שנעשו מאוחר יותר לכוח המחץ של הצבאות החזקים במזרח הקדום. את בירתם קבעו ההיקסוס בצוען, שבצפון הדלתא של הנילוס, ושלטונם כלל גם את ארץ-ישראל וסוריה. בתולדות מצרים נחשבת תקופת שלטונם כתקופה של שפל ודיכוי, כיון שהם הרחיקו מן השלטון את האליטות המצריות הישנות ודיכאו באכזריות כל ניסיון של מרד.¹ את כוחות הצבא שלהם, שכללו סוסים רבים ומרכבות, החזיקו במתחמים מבוצרים היטב מוקפים בחומות אדירות, שנתמכו על ידי חלקלקות

גלות מצרים מתחילה עם מכירתו של יוסף לעבד במצרים. לאחר 13 שנה של עבדות ומאסר, יוסף עולה לגדולה, ומשתלב בממשל המצרי כמשנה לפרעה שליט האימפריה: "וַיֹּאמֶר פְּרָעָה אֶל יוֹסֵף רְאֵה נִתְתִּי אֶתְךָ עַל כָּל אֶרֶץ מִצְרָיִם" (בר' מא:מא). "אֲתָה תִהְיֶה עַל בֵּיתִי וְעַל פִּיךָ יִשָּׁק כָּל עַמִּי וְקַ הַפֶּסָא אֲגַדֵּל מִמֶּךָ" (שם:מ).

סיפור עלייתו המטאורית של יוסף מעבד עברי בבית הסוהר למשנה למלך מצרים נראה על פניו תמוה ביותר. אין שליט אחראי ורציונלי שהיה ממנה עבד, שנידון למאסר ממושך, למושל בפועל של המדינה רק בגלל פתרון חלום. לכל היותר היה ממנה אותו לאחראי על אגירת המזון בשבע שנות השובע. התמיהה קשה במיוחד, כיוון שיוסף היה ממוצא שמי, כפי שהעיד על עצמו ("גִּבְנֵי גִבְתִּי מֵאֶרֶץ הָעֵבְרִים...") (בר' מ:טו), והמצרים התייחסו אל השמים כזרים ואפילו כאויבים.

גם המשך הסיפור נראה מוזר. בעקבותיו של יוסף יורדת כל משפחתו של יעקב למצרים. הם מתקבלים על ידי פרעה בשמחה ובהתלהבות, והוא אף מקצה מחוז מיוחד – ארץ גושן – להתיישבותם ולפעילותם: "וַיֹּאמֶר פְּרָעָה אֶל יוֹסֵף לֵאמֹר אֲבִיךָ וְאֶחָיֶךָ בָּאוּ אֵלֶיךָ. אֶרֶץ מִצְרָיִם לְפָנֶיךָ הוּא בְּמִיטֵב הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶת אֲבִיךָ וְאֶת אֶחָיֶךָ יֵשְׁבוּ בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן וְאִם יִדְעַתְּ וַיֵּשְׁבֶם אֲנָשֵׁי חֵיל וְשִׁמְתָם שָׂרֵי מִקְנֵה עַל אֲשֶׁר לִי" (בר' מז:ה-ו). מה פשר ההתלהבות הזאת מקבוצה של שמים, שבדרך כלל התקבלו במצרים בחשדנות ואפילו בעוינות?

לא פחות מוזר המהפך שמתרחש בתחילת ספר שמות. אחרי תקופה של שיתוף פעולה בין המצרים ובין בני-ישראל, עולה במצרים מלך חדש "אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף" (שמ' א:ח). מה פשר חוסר הידיעה הזו? הרי המצרים ידועים כמתעדים של ההיסטוריה כבר מימים קדומים, ועדות לכך הם הממצאים הארכיאולוגיים עם אין ספור כתובות ותעודות מן ההיסטוריה המצרית. מוזר עוד יותר הוא שינוי היחס הקיצוני של פרעה והמצרים לבני;

1 יוסף בן מתתיהו בספרו "נגד אפיון" מצטט היסטוריון מצרי בשם מנתוס, שמספר על הפרק הקשה הזה בתולדות מצרים: "ופתאום באו מארצות המזרח אנשים בני בלי שם, והתעצמו ועלו עלינו למלחמה. הם כבשו אותה (את מצרים) באפס יד, ותפסו את שליטי הארץ. ואחרי זאת שרפו ערים באכזריות חימה, ואת מקדשי האלים החריבו עד היסוד, ובכל יושבי הארץ התעמרו בשנאה" (חיי יוסף בתרגום שמחוני, הוצאת מסדה ת"א, עמ' י"ח).

* ד"ר חגי בן-ארצי שימש כמרצה בבית הספר ללימודי יסוד ביהדות של אוניברסיטת בר-אילן, ומלמד במכללת ליפשיץ בירושלים.

במקרא נקראת החומה "שור מצרים"⁵. כדי לבצע את הפרויקט העצום הזה החליטו המצרים שלא לגרש את האוכלוסייה השמית הזרה, ובכללה את בני-ישראל, אלא לנצלם כעבדים הבונים את החומה ואת ערי המבצר. אלה הן "ערי מספנות" (שמ' א:יא) שבנו בני-ישראל בתקופת עבדותם במצרים. לפי הכרונולוגיה המצרית, גירושם של ההיקסוס התרחש בשנת 1570 לפני הספירה, כ-125 שנה לפני צאת בני-ישראל ממצרים. גלות מצרים נחלקה, אפוא, לשני חלקים: 85 שנה של השתלבות בשלטון ההיקסוס (מ-1655 לפני הספירה עד 1570), ו-125 שנה של עבדות ודיכוי (מ-1570 עד 1445 לפני הספירה). המעבר מעבדות וניצול לשלב של הרג והשמדה ("כָּל הַבָּן הַיָּלֹד הַיְאָרְה תִּשְׁלַיְכֶהוּ", שמ' א:כב) התרחש, כנראה, עם סיום חלקו העיקרי של מפעל הביצורים העצום. המצרים היו זקוקים לפחות עבדים, והאוכלוסייה השמית שנשארה היוותה סיכון בטחוני כגיס חמישי במקרה של פלישה נוספת: "וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֶף גַּם הוּא עַל שְׁנֵאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ" (שמ' א:י). צעדיהם הקיצוניים והברבריים של המצרים יש בהם, אפוא, היגיון כלכלי וצבאי, גם אם אין בהם הצדקה מוסרית. תקופת שלטון ההיקסוס ולאחריה המרד של יעחמס הראשון ומדיניות מלכי השושלת ה-18⁶ הם א"כ רקע היסטורי, התואם באופן מלא ומדויק את סיפורי התורה על גלות מצרים בשני חלקיה. ללא רקע זה הסיפור נשאר תמוה ומוזר, ונותרות שאלות רבות ללא פתרון הגיוני וסביר.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

5 למשל: "וַיִּשְׁכְּנוּ מִחֻלָּה עַד-שׁוּר אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי מִצְרַיִם" (בר' כה:יח). בעקבות החומה נקרא המדבר בחלקו הצפון-מערבי של סיני "מדבר שור" (שמ' טו:כב). על שרידי החומה בסיני ראו באטלס דעת מקרא, עמ' 92.

6 בראשם תחותמיס הראשון, השני והשלישי, ששלטו בין 1562 לפני הספירה ל-1450 לפנה"ס. פרעה של יציאת מצרים הוא לפי הכרונולוגיה המצרית אמנחתפ השני (1425-1450).

של עפר כבוש.² עלייתו לגדולה של יוסף השמי והשתלבותם של בני-ישראל 'העברים' בממשל המצרי התרחשו במחצית הראשונה של שלטון ההיקסוס במצרים.

לפי המקרא ומסורת חז"ל, ניתן לתארך את תחילת שלטונו של יוסף וירידתם של בני-ישראל למצרים לשנת 1655 לפני הספירה.³ בשנת 1664, שנת עלייתו לגדולה של יוסף, נמצא "השלטון הזר" במצרים בשלבי התבססות, והוא עודד הגירה של יסודות שמיים וחוריים וקליטתם בה, כדי לחזק את אחיזתו ואת בסיסו הדמוגרפי. כך מתקבלת משפחת יעקב בזרועות פתוחות, וכך משתלב בשלטון ההיקסוס עבד עברי, שהוכיח את כשרונו המיוחד ואת נאמנותו למסורת אבותיו השמיים.⁴

אבל מתברר מתעודות מצריות, שלא לעולם חוסן. לאחר 150 שנה של שלטון זר הצליח נסיך מצרי בשם יעחמס הראשון לארגן מרד ולגרש את הפולשים ממצרים. הצבא של ההיקסוס נסוג ממצרים והתבצר בארץ-ישראל בעיר שְׁרוֹחַן שבנגב. יעחמס צר עליהם במשך שלוש שנים, שבסופן גרש אותם מכל שטחה של ארץ-ישראל. יעחמס הראשון הפך המייסד של השושלת ה-18, שהחזירה למצרים את כבודה האבוד. למרות גירושו של הצבא הזר, נשארה במצרים אוכלוסייה שמית גדולה, ששלטון ההיקסוס עודד את הגירתה, ובתוכה בני-ישראל. אין פלא לכן, שממעמד של אליטה שולטת ומדכאת הפכו לאוכלוסייה חשודה, מדוכאת ומושפלת. "המלך החדש אשר לא ידע את יוסף" הוא אם כן יעחמס הראשון, שהכיר היטב את יוסף ואת בני-ישראל, אבל דווקא משום כך נקם בהם באכזריות על הדיכוי הקודם שלהם, בהיותם השלטון הזר.

בגלל הטראומה של פלישת הזרים ממסופוטמיה, החליטו מלכי השושלת ה-18 לבצר את גבולה המזרחי של מצרים ע"י חומה גדולה ומערכת של ערי מבצר. ואכן, שרידים של החומה נמצאו בחלקו הצפון-מערבי של חצי האי סיני.

2 עוד על תקופת ההיקסוס במצרים ראו: אטלס כרטא לתולדות ארץ-ישראל, ירושלים 1974, עמ' 30-31; צור שיזף, סיני ומצרים, ירושלים 1994, עמ' 130-131.

3 התאריך לירידת בני ישראל למצרים מבוסס על ארכאולוגיה, תנ"ך ומסורת חז"ל. מסע שישק מתוארך לשנת 924 לפני הספירה, מכאן שהקמת המקדש היתה בשנת 965. לפי מ"א ו:א יציאת מצרים היתה 480 קודם לכן, כלומר בשנת 1445. לפי מסורת חז"ל היו ישראל במצרים 210 שנה, כלומר בשנת 1655.

4 על השתלבותם של בני-ישראל בשלטון ההיקסוס ראו: אטלס דעת מקרא, ירושלים תשנ"ג, עמ' 92. מקצת שליטי מצרים באותה תקופה נקראו בשמות עבריים, כגון: יעקב-הר.